

UOT 1(091)

Z.F.Rəşidov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

zaur20@mail.ru

A.O.MAKOVELSKİNİN TƏDQİQATLARINDA ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: qədim Hind fəlsəfəsi, zərdüştilik, İslam, saflıq qardaşları, Şərq peripatetizmi, sufizm, Nizami Gəncəvi

XX əsr Sovet dönəmində Azərbaycanın ən tanınmış fəlsəfə tarixi tədqiqatçılarından biri də Aleksandr Osipoviç Makovelski olmuşdur. Bir çox Avropa dillərini mükəmməl bilən korifey alimimiz başlıca tədqiqatlarını da əsasən ilkin mənbələr və qaynaqlar əsasında aparmışdır. Əsas tədqiqat sahəsi Qərb mədəniyyət tarixi və Antik dövr yunan fəlsəfəsi olsa da, onun Şərq və Azərbaycan fəlsəfə tarixilə bağlı tədqiqat əsərləri də vardır. Ümumilikdə Qərb düşüncəsi və məntiq tarixini mükəmməl bilən fəlsəfə tədqiqatçısı olduğundan o, araşdırdığı Şərq fəlsəfi təlimləri və filosofların irsinə də sistemli şəkildə yanaşmışdır. Eləcə də Şərq dünyagörüşü ilə bağlı məqamları, Qərb fəlsəfi fikrilə komparativistik şəkildə müqayisəli təhlil etmişdir. Makovelski Şərq fəlsəfi təlimlərindən Avesta və Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi ilə bağlı tədqiqatlarını Kazandan Bakıya ezam olunduqdan sonra qələmə almışdır. Artıq Sovet hakimiyyəti illərində yazdığı Şərq fəlsəfi fikri və filosofları ilə bağlı tədqiqatlarında Sovet dövrünün ideoloji xətti də hiss olunmaqdadır. Bununla belə Makovelskinin olduqca məşəqqətli və məhrumiyətli bir dövrdə qələmə aldığı bu kitab və məqalələr, Sovetlər dönəmində Şərq və Azərbaycan mədəniyyətinin geniş şəkildə tanındılmasında da xüsusi önəm kəsb etmişdir.

З.Ф.Рашидов

ПРОБЛЕМЫ ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.О.МАКОВЕЛЬСКОГО

Ключевые слова: древнеиндийская философия, зороастризм, ислам, братья чистоты, восточный перипатетизм, суфизм, Низами Гянджеви

Александр Осипович Маковельский был одним из самых известных исследователей истории философии в Азербайджане во времена советской эпохи XX века. Выдающийся ученый, в совершенстве владеющий многими европейскими языками, как правило, свои основные исследования проводил на основе первоисточников. Хотя основной областью его исследований является история западной культуры и древнегреческой философии, у него также есть исследования по истории философии Востока и Азербайджана. Будучи в целом исследователем философии, прекрасно знающий историю

западной мысли и логики, А.О.Маковельский системно подошел к изучению восточных философских учений и наследию изучаемых им философов. Он также провел компаративистский анализ, сопоставив некоторые аспекты восточного мировоззрения с западной философской мыслью. Маковельский после командировки из Казани в Баку, написал свои исследования об Авесте, восточном религиозно-философском учении, и о великом азербайджанском поэте-мыслителе Низами Гянджеви. Идеологическая линия советской эпохи чувствуется в его исследованиях о восточной философской мысли и философах, написанных им в годы советской власти. Тем не менее, эти книги и статьи, написанные Маковельским в очень трудный и обременительный период для общественных наук, имели особое значение в широкой популяризации восточной и азербайджанской культуры в советское время.

Z.F.Rashidov

PROBLEMS OF EASTERN PHILOSOPHY IN THE STUDIES OF A.O.MAKOVESKY

Keywords: *Ancient Indian philosophy, zoroastrianism, Islam, brethren of purity, Oriental peripatetism, sufism, Nizami Ganjavi*

Alexander Osipovich Makovelsky was one of the most famous researchers in the history of philosophy in Azerbaijan during the Soviet era of the XX century. An outstanding scientist, who is fluent in many European languages, as a rule, conducted his main research on the basis of primary sources. Although his main area of research is the history of Western culture and ancient Greek philosophy, he also has studies on the history of philosophy of the East and Azerbaijan. Being in general a researcher of philosophy, well aware of the history of Western thought and logic, A.O.Makovelsky systematically approached the study of Eastern philosophical teachings and the legacy of the philosophers he studied. He also conducted a comparative analysis, comparing some aspects of the Eastern worldview with Western philosophical thought. Makovelsky, after the assignment from Kazan to Baku, wrote his research on the Avesta, an Eastern religious and philosophical teaching, and on the great Azerbaijani poet and thinker, Nizami Ganjavi. The ideological line of the Soviet era is felt in his views related to Eastern philosophical thought and in studies about some Eastern philosophers, written by him during the years of Soviet power. Nevertheless, these books and articles written by Makovelsky, during a very difficult and burdensome period for the social sciences, were of particular importance in the wide popularization of Eastern and Azerbaijan culture in Soviet times.

Giriş. Aleksandr Osipoviç Makovelski (1884-1969) XX əsrdə Azərbaycanın, eləcə də bütövlükdə Sovetlər birliyinin ən görkəmli fəlsəfə tarixçilərindən biri olmuşdur. İctimai-siyasi elmlərə xüsusi önəm verən Sovetlər dönəminin 40-cı illərindən sonra Azərbaycanda fəlsəfə elminin

sahələri üzrə tədqiqatlar aparan və tədris fəaliyyətilə məşğul olan əksər alim və pedaqoqlarımızın yetişməsində də onun əməyi böyükdür. Belə alimlərimizdən Möhbəli Qasimov (1906-1963), Heydər Hüseynov (1908-1950), Firudin Köçərli (1920-2004), Şükufə Mirzəyeva (1925-1980), Solmaz Rzaquluzadə (1931-2020) və digərlərinin sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda fəlsəfə elmləri, xüsusən də fəlsəfə tarixinin inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Makovelskinin tədqiqatlarının əsas istiqaməti ümumilikdə Qərb fəlsəfəsi, xüsusilə də Antik yunan fəlsəfəsinin Sokrataqədərki dövrü olsa da, onun Qədim Şərqlə dini-fəlsəfi dünyagörüşü sistemləri, bəzi İslam fəlsəfi təlimləri və Azərbaycan fəlsəfə tarixinin müxtəlif dövrlərinə həsr olunmuş sanballı monoqrafiya və çoxsaylı məqalələri də vardır. Makovelskinin bu qəbildən olan, yəni Şərqə yönəlmiş araşdırmaları içərisində Qədim Şərqlə düşüncə tarixində xüsusi yerə sahib zərdüştilik və həmçinin bu dinin əsas kitabı olan Avesta haqqında tədqiqat əsəri və dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) ictimai-fəlsəfi baxışlarını əks etdirən onlarca məqalələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Makovelskinin Qədim Şərq fəlsəfəsinə yanaşma metodu. Fəlsəfə tarixinin araşdırıcısı olaraq Makovelskinin əsas tədqiqat sahəsi, eləcə də birbaşa maraq obyektini Antik dövr fəlsəfəsidir. Bu cəhətdən Makovelskinin Qədim Şərq fəlsəfəsinə ümumi olaraq müraciət etməsində olduqca qədim tarixə malik bu çoxçalarlı fəlsəfənin, Antik dövr və Qərb fəlsəfəsinə təsir göstərmiş bəzi önəmli məqamlarını üzə çıxarmaq məqsədi güddüyünü də müşahidə edirik. Qədim dövrlər fəlsəfəsinin araşdırılan çoxsaylı tədqiqatçıların da gəldikləri ümumi qənaətlərə görə, Antik dövr fəlsəfəsi, xüsusən də onun formalaşma mərhələlərinə ən çox təsir göstərən məhz elə Qədim Şərq fəlsəfəsi olmuşdur. Bu cəhətdən Makovelskinin Qədim Şərq fəlsəfəsinə və bu fəlsəfədə mövcud olmuş qədim məntiq təlimlərinə müraciəti də Antik fəlsəfənin tədqiqində qaranlıq qalan – ümumilikdə Anriklə yunan fəlsəfəsində rast gəlinən və Qərb kökündən olmayan fəlsəfi ideyalar – xüsusi məqamların üzə çıxarılmasına xidmət etdiyini görürük. Makovelski bir növ bu fəlsəfəyə müstəqil tədqiqat obyektini kimi yox, Antik fəlsəfədən asılı olaraq bu fəlsəfəni əsas tutaraq müraciət edir. Makovelski klassik mərhələyədək olan Antik dövr yunan filosoflarının irsinə müraciət etdiyi müddətcə onların əsərlərindəki bəzi müddəaları Qədim Hind və Fars fəlsəfəsilə müqayisə etməyi də unutmur. O cümlədən də bu müddəaların köklərinin haradan qidalandığını da araşdırmağa çalışır. Antik dövr müəlliflərində öz əksini tapmış bəzi fikirlərin Şərq fəlsəfəsindən onların sistemlərinə keçmə olduğuna da toxunur. Bir sözlə, Makovelskinin qədim Şərq fəlsəfi təlimləri və filosoflarına yanaşma metodunun əsasını Qərb və xüsusən də, Antik yunan fəlsəfəsinin ümumi məntiqi təşkil edir. Makovelski Qədim Şərqlə Qərb kontekstində tədqiq edərək araşdırır.

Qədim Hind fəlsəfəsi. Makovelski “Məntiq tarixi” (“История логики”) adlı əsərinin ilk fəslində Qədim Hind fəlsəfəsinə müxtəsər və olduqca ümumi bir formada nəzər salır, həmin dövrün qısa xülasəsini verir. Ümumilikdə, Qədim Hind fəlsəfəsinin meydana gəlməsi, daha sonra onun formalaşması, brahmanizm və buddizm kimi dini-fəlsəfi təlimlər, bu Qədim Hind təlimlərinin sonrakı induizm dininə təsirləri, onların induizm dinin ideoloji bazasına çevirilməsi haqqındakı mülahizələr və s. bu qəbildən olan problemlər ətrafında ümumi xarakterli bir tədqiqat aparır. “Günümüzdə brahmanizm induizm şəklində Hindistanda hakim dindir” [17, s.41].

Eləcə də Makovelski induizmin müxtəlif yönümlü (materialist və idealist) Qədim Hind fəlsəfi təlim və məktəblərinin ideologiyasından bəhrələnərək əxlaqi məsələlərlə də zənginləşib bir din kimi törəməsinə xüsusi diqqət yetirir. Makovelski tədqiqatın bu qisminə ümumi şəkildə belə bir qənaətə gəlir ki, ilk əvvəl kortəbii dünyagörüşündən doğaraq formalaşan Qədim Hind təlimləri zaman keçdikcə əxlaqi məsələlərlə bərabər, sosial məsələlərlə də zənginləşmiş oldu. Əxlaqi, sosial məsələlər və onlardan hasil olan problemlərsə, öz növbəsində, induizmin bir din kimi formalaşmasına, onun əsaslı dünya dinlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olduğu kimi, onun kortəbii dünyagörüşündən fəlsəfi dünyagörüşü səviyyəsinə gəlib çıxmasını da qaçılmaz etdi.

Qədim Hind fəlsəfi məktəblərin ümumi xarakterik xüsusiyyətlərini təyin edən Makovelski hesab edir ki, bu məktəblər ateistik, mistik və panteistik xarakterə malik olmaları ilə seçilirdilər. Məsələn, mistikaya gəldikdə, Makovelski brahmanizmin əsas təlimi olan maya təliminə qısaca olaraq belə bir tərif verir ki, “maya təliminə görə çoxsaylı və dəyişkən təzahürlər aləmi həqiqi varlığın mahiyyətinə örtük salaraq onu özündən təcrid edib gizlədir” [8, s.11]. “Hər iki dünya bir-birinə bağlıdır, çünki birinci dünya Brahmanın sehrlı gücünün məhsuludur. Bu güc mayadır. Mayanın özü isə illüziyadır. Yaradılış da illüziyadır. Bizi əhatə edən reallıq heç də reallıq deyil, Tanrının xəyalıdır. Dünya ilahi bir oyundur” [18, s.83].

Fikrimizcə, Qədim Hind fəlsəfəsinin bu mistik konsepsiyası sufizmin vəhdəti-vücut təlimindəki əsas ideya, yəni vahid varlıq və bu vahid varlığın öz çoxsaylı təcəllilər-görüntüləri arxasında gizlənməsi ideyası ilə yaxından səsleşir [16]. Bəlkə elə bu mənada da Makovelski düşünür ki, ərəb fəlsəfəsinin formalaşmasına da Qədim Hind fəlsəfəsinin böyük təsiri olmuşdur. O, yazır ki, “elə bu cəhətdən də, müsəlman aləmi daha çox Hind və Pifoqor-Platon mistikasına maraq göstərmişdir” [8, s.232]. Düzdür, Makovelski müsəlman aləmindəki bu böyük maraq sahiblərinin adını birbaşa sufilər kimi yazmasa da, fikrimizcə, hər halda məntiqi olaraq onun fikrinin məhz sufizmə, eləcə də ümumi olaraq İslam fəlsəfəsinin digər mistik qollarına ünvanlanması və istiqamətlənməsi tam aydındır.

Avesta zərdüştüliyin əsası kimi. Makovelskinin Qədim Hind fəlsəfəsinə yanaşma bucağının, yəni Antik fəlsəfədən qalıq qalan bir çox qaranlıq məqamların Şərq fəlsəfi fikrilə işıqlandırması onun zərdüştilik dininin müqəddəs kitabı hesab olunan Avesta haqqında apardığı tədqiqatında da eynən davam etdirdiyinin şahidi oluruq. Belə ki, Makovelskini Avestaya gətirən yol birbaşa Şərq yolu yox, dolayı Qərb yoludur. Zərdüştilik fəlsəfəsilə birbaşa deyil, dolayı bağlı olan bu vacib məqam onun “Avesta”dan başqa digər əsərlərində, xüsusən də “Qədim yunan atomistləri” (“Древнегреческие атомисты”) adlı fundamental tədqiqat işində də açıq şəkildə hiss olunur. Makovelski bu əsərdə Levkip (e.ə. 500-440) və Demokritin (e.ə. 460-370) fəlsəfi təlimlərini tədqiq edərək onların fəlsəfi irsindəki bəzi məqamların zərdüştilik fəlsəfəsi, Avesta və qədim fars maqlarının görüşlərilə yaxından səsleşdiyini xüsusi olaraq qeyd edir. O, Avesta mətnləri və Qədim yunan fəlsəfəsinin bu dövrünün nümayəndələrindəki bəzi oxşar fəlsəfi məqamlar arasında müəyyən paralellər də aparır [6, s.190-191]. Eləcə də Aleksandr Osipoviç “Avesta” adlı əsərində tez-tez Qədim yunan filosoflarından Fales (e.ə. 640-562) [3, s.66], Heraklit (e.ə. 540-480) [3, s.39], Demokrit [3, s.99], Platon (e.ə. 427-347) və Aristotelin (e.ə. 384-322) [3, s.126] fəlsəfi görüşlərindəki müəyyən məqamları da Avestanın qatlarındakı fikirlərlə müqayisə edir. Qədim dövrlərin bu fəlsəfi fikirləri arasında müəyyən ümumilik və varislik əlaqələrinin olmasını da xüsusi olaraq qeyd edir. Makovelski yazır ki, “...tədqiqatlar göstərir ki, Falesin rolu əsasən elmi bilikləri Şərqdən Yunan torpağına köçürməkdən ibarət olmuşdur ki, bu da Yunanıstanda fəlsəfi fikrin oyanmasına müəyyən dərəcədə təkan vermiş oldu” [5, s.43].

Digər tərəfdən, Makovelskinin Avesta haqqında apardığı tədqiqat bilavasitə Avestanın özü, Qədim Fars mədəniyyətilə bağlı olan ilkin qaynaqlar və birbaşa mənbələrə yox, artıq Qərb tədqiqatçıları tərəfindən aparılmış olan çoxsaylı araşdırmalara əsaslanır. Makovelski təkcə Avestanın öz yolunu kənar yola dəyişməklə də kifayətlənmir, o, həm də əsasən öz müasirləri olan Qərb tədqiqatçılarının zədrüştlük, Qədim Fars, İran mədəniyyəti, Hind-İran mədəni əlaqələri və eləcə də Avesta barədə yazmış olduqları tədqiqatlara müraciət etməyi araşdırma üçün kafi hesab edir. Tədqiqatında ancaq bu qəbildən olan çoxsaylı ədəbiyyata üstünlük verir. Zərdüştüliyin əsasını təşkil edən bu qədim kitab haqqında gələcəyi qənaət və çıxaracağı nəticələri məhz qeyd etdiyimiz ikinci dərəcəli qaynaqlar – ədəbiyyatlarla məhdudlaşdırır. Bu cəhətdən qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, Makovelskinin “Avesta” adlı əsəri, müstəqil bir tədqiqat əsərindən daha çox XVI əsrdən başlayaraq Qərbdə Fars mədəniyyəti haqqında aparılan bəlli xüsusi tədqiqatlar haqqında ümumi bir tədqiqatdır. Eləcə də adı qeyd olunan bu əsərində Makovelski özü də demək olar ki, Avesta, onun fəlsəfi

maiyyətilə bağlı öz tədqiqatçı mövqeyini (məsələn, Antik yunan fəlsəfəsinin araşdırılan istənilən mərhələsində olduğu kimi) ortaya qoymur. Əvəzində Avesta haqqında Qərbdə aparılan bəlli tədqiqatların əsas nəticələrini son dərəcə məharətlə, xırdalıqlarınadək analiz edərək sistemləşdirir. Öz mövqeyini ortaya qoyduğu məqamları isə fəlsəfi yox, daha çox tarixilik bucağından həll edir. Bu da öz növbəsində yazılmış tədqiqata fəlsəfi əsərdən daha çox təfsir, şərh xarakterli bir araşdırma görüntüsü verir. Makovelski burada digər əsərlərində xüsusi məharətlə tədqiq edərək üzə çıxardığı fəlsəfi problemlərdən daha çox əsasən əsərin ədəbi və poetik məqamlarını da önə çəkir. Hətta tədqiqatında “Avesta”dakı bəzi terminlərin semantik izahı, əsərdəki müxtəlif sözlərin digər dillərə (eləcə də əksinə, digər dillərdən) keçərək şəkildəyişməsi, bəzi toponimlər, adlar, etnoqrafik xarakterli məsələləri də fəlsəfi problemlərdən daha çox tədqiq edir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qərbdəki ilkin tədqiqat və ilk tədqiqatçılardan başlayaraq öz müasirlərində olan böyük bir dövrün avestaşınaslığını əhatə etməyə çalışan Makovelski B.Brisson (Barnabe Brisson) (1531-1591), Q. de Şinon (Gabriel de Chinon) (1610-1668), T.Hayd (T.Hyde) (XVIII), C.Buçer (George Boucher) (XVIII), A.Düperon (Anquetil Duperron) (1731-1805), A.İ.S de Sasi (Antoine Isaac Silvestre de Sacy) (1758-1838), E.Bürnuf (Eugene Burnouf) (1801-1852), T.Benfey (Theodor Benfey) (1809-1881), Fridrix fon Şpiqel (Friedrich von Spiegel) (1820-1905), M.Müller (Friedrich Max Müller) (1823-1900), M.Hauq (Martin Haug) (1827-1876), C.Darmsteter (James Darmesteter) (1849-1894), Y.Vakkernaqel (Jacob Wackernagel) (1853-1938), X.Bartoleme (Christian Bartholomae) (1855-1925), V.Heyher (Wilhelm Ludwig Geiger) (1856-1943), A.Meye (Paul Jules Antoine Meillet) (1866-1936), A.A.Freyman (1879-1968) və onlarca digər Avesta və qədim İran mədəniyyətinin Qərb araşdırıcılarına istinad edir. Amma tədqiqat boyunca bu qədər tanınmış, eləcə də Anketil Düperon kimi dünyaca məşhur tədqiqatçıların fərqli Avropa dillərindəki sanballı əsərlərinə müraciət etməsinə baxmayaraq, həm də əsərin girişində olduqca müəmmalı bir şəkildə vurğulayır ki, bu Qərb alimləri marksist-leninist dialektikaya malik olmadıqlarından onların Avesta haqqındakı bilikləri bitkin, apardıqları tədqiqatların kafi deyil. O, yazır ki, “zərdüştüliyin tarixini marksist-leninist dialektikası bucağından işıqlandıran müasir sovet tarixçilərindən V.V.Struve (1889-1965), İ.Dyakonov (1914-1999), B.Qafurov (1908-1977) və İqrar Əliyevin (1924-2004) (*baxmayaraq ki, Makovelski adı gedən tədqiqatında bu alimlərdən V.V.Struveni bir neçə dəfə çıxmaq şərtilə, yerdə qalan heç birinin əsərinə bir dəfə də olsun istinad etmir* - Z.R.) Avesta haqqında apardıqları tədqiqatlar məhz bu cəhətinə görə Qərb tədqiqatlarından daha əsaslıdır. Çünki Avestanı tədqiq edən burjua tədqiqatçıları doğru

metodologiyaya, yəni marksist-leninist metodologiyaya malik olmadıqlarından onlar Avesta ilə bağlı apardıqları tədqiqatlarında tarixi və dini yönümlü problemlərə düzgün şəkildə, yəni tarixi materializm mövqeyindən yanaşa bilməmişdilər” [3, s.21] Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dönəmində tədqiqatçılara qarşı yönəlmiş ideoloji təzyiqlərdən törəyən bu kimi iddiaların gerçəkliklə ümumiyyətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Makovelskitək bu və ya digər dərəcədə sovet alimləri olan Y.E.Bertels (1890-1957), V.V.Struve, İ.Dyakonov, B.Qafurov və həmvətənimiz İ.Əliyev kimi tədqiqatçıların apardığı müxtəlif aspektli tədqiqatların elmiliyinə şübhəmiz olmadığı kimi, Makovelskinin ayrışdırılışını ancaq Qərb tədqiqatçılarına istinad etdiyi halda, eyni zamanda onların araşdırmalarını heçə endirməsini şərh etmək də çətindir.

Makovelskinin öz məntiqi, eləcə də yazı tərzii, fəlsəfi düşüncəsi, mühakimə yürütmə qabiliyyəti, seçdiyi ümumi-xüsusi tədqiqat metodları, daim elmi obyektivliyi qorumaq cəhdləri, irəli sürdüyü məntiqi mülahizələr, kifayət qədər əsaslı fərziyyələr, qarşıya qoyduğu aktual suallarla tanış olduqca haradasa düşünürük ki, onun fəlsəfi tədqiqatları zamanı bu kimi əndazəni aşan, elmi tədqiqatdan kənar bəlağətli kəlmələri yersiz olaraq qələmə alması müəyyən anlamda istehsa xarakteri də daşıyır. Özünəməxsus şəkildə alimləri qoz qabığına salmış dövrü də gizlicə tənqid edir. Bu mülahizəni sübut edəcək konkret arqumentlərimiz olmasa da, fəlsəfə və fəlsəfə tarixinə vurğun olan peşəkar bir alimin əsərlərini dəfələrlə mütaliə etdikcə, qeyd olunan bu fərziyyə xarakterli fikrə şübhə yeri qalmır.

Əsərdəki başlıca problemlərlə birbaşa bağlı olmasa da, Makovelskinin Avesta haqqındakı tədqiqatından özünəməxsus incəliklərə malik mühüm elmi nəticələr – fəlsəfə tarixində daim mübahisəli, vacib və olduqca aktual məsələlər də hasil olur. Fikrimizcə, belə məqamlar həm də Makovelskinin bir tədqiqatçı kimi fəlsəfə tarixi naminə istənilən şərtlər daxilində belə mümkün qədər obyektiv məntiqi ümumiləşdirmələrə üstünlük verməyə çalışmasını bir daha əyani şəkildə sübut edir. Qeyd edək ki, elm, fəlsəfə adına bu müsbət cəhət, yəni tədqiqatçı obyektivliyi Qərbdə, xüsusən XIX və XX əsrin əvvəllərində də heç də həmişə gözlənilməmişdir. Məsələn, Şərqi mənəvi mədəniyyətini tədqiq edərkən Qərbin nəhəng alimləri belə heç də Sovet dönəmindəki subyektivlikdən geri qalmayan subyektiv mövqe tutmuşlar. Hətta düşünürük ki, bu subyektivlik də birbaşa olaraq düşünülmüş Qərb ideologiyasının Şərq siyasəti və Şərq mədəniyyətini gözdə kiçiltmək cəhdləri ilə bağlı olmuşdur. Bəzən bilərəkdən və məqsədli olaraq, bəzənsə əksinə, doğru-düzgün elmi məlumatların qıtlığı nəticəsində təhrif olunmuş incə Şərq məsələlərinin ağır izləri bu gün də duyularaq çoxsaylı müasir Qərb tədqiqatlarında eynən köhnə xətt üzrə yenidən davam etdirilir. Fikrimizcə, Makovelskinin fəlsəfə tarixindəki ən böyük xidmətlərindən biri məhz bu

kimi xoşagəlməz məqamlara da kifayət qədər obyektiv şəkildə aydınlıq gətirməsidir.

Belə ki, Makovelskinin “Avesta” adlı əsərində obyektiv tənqid olunan son dərəcə subyektiv düşüncəli filosoflardan biri də G.V.F.Hegeldir (1770-1831). Hegelin Qərbdəki nüfuzu və təsirinin hələ də sarsılmaz qalması, Şərqlə bağlı qeyd edəcəyimiz bəzi məsələlərin bu gün də birmənalı həllinə səbəb olur. Fikrimizcə, Hegelin Şərq fəlsəfəsi haqqında tədqiqatlarında – “Fəlsəfə tarixi haqqında mühazirələr” (1819-1831) adlı iri həcmli əsərindəki Şərq fəlsəfəsilə bağlı son dərəcə subyektiv ümumiləşdirmələrindəki bəzi məqamların Makovelski kimi korifey fəlsəfə tarixçisi tərəfindən elmi tənqidi olduqca vacib məqamdır. Makovelski “Avesta” adlı əsərində Hegelin ümumilikdə bütün Şərq fəlsəfəsinə vurduğu damğaları tənqid atəşinə tutur. O, Hegelin elə Avesta haqqındakı baxışlarından çıxış edərək onun Şərqə, bu məkanın olduqca zəngin mənəvi mədəniyyətinin qədimliyinə olan etinasız münasibətini kəskin tənqid edir. Hegel tərəfindən Şərqdəki hər hansı formalı inkişafın qəti şəkildə inkar edilməsini qətiyyənlə doğru saymır [3, s.10-11]. Onun zərdüştüliyə qiymət verərəkən ancaq A.Düpperonun¹ araşdırmalarına əsaslanması və bu azmış kimi, həm də təkcə onun apardığı araşdırmalarla tam olaraq kifayətlənməsini də yetərli hesab etmir [3, s.11]. Nəhayət, Hegelin zərdüştüliyi Qədim Fars, kiçik Avesta dinləri və müasir parsizmi (*zərdüştüliyin dualistik əsasları üzərində qurulan atəşpərəstlik dinlərindən biri - Z.R.*) bir-birindən ayıra bilməyərək onları birbaşa eyniləşdirməsini ciddi elmi irad kimi təqdim edir [3, s.97]. Fikrimizcə, Hegel kimi filosof və fəlsəfə tarixi tədqiqatçılarının “böyük əməyi” bölgə mədəniyyətimizin də birbaşa olaraq təmsil olunduğu Şərqlin açıq şəkildə təhqir ilə nəticələnsə də, Makovelski çətinliklər bahasına olsa da, fəlsəfə tarixində obyektiv fəlsəfə axtaran tədqiqatçıların gərgin səylə bu təhqirlər şiddətli tənqid atəşinə tutuldu.

Zərdüştilik fəlsəfəsi və bu dini-fəlsəfi təlimdə insan problemi haqqında tədqiqatlar aparən K.Əzimov yazır ki, “zərdüştilik tərəfdarları üçün bu din bolluq və səadət dini hesab olunurdu. Onlar Hind fəlsəfəsi, orta əsr xristian və İslam etikasında təriflənən asketizmi inkar edirdilər” [2, s.55]. Bu cəhətdən “zərdüştüliyin üstün cəhətini həyat eşqi və insanın yaradıcı qüvvəsinin təbliği təşkil edirdi. Zərdüştilikdə asketizm, məhrumiyyət və fəaliyyətsizlik küfr kimi başa düşülürdü” [2, s.58] Əksinə, “zərdüştilikdə insan bu dünyada ədalətin müdafiəçisi kimi nəzərdən keçirilirdi” [2, s.61]. Eləcə də “zərdüştilik düşüncəsində kosmos insan cizgiləri və insan varlığı bəxş edilmiş antropomorf formaya malikdir” [2, s.40]. Zərdüştilik dinində Tanrı sualının qoyuluşu da fərqlidir. “Zərdüştilikdə baş Tanrı Hörmüzd hər

¹ O, həm də Avestanın ilk Qərb tərcüməçisi və sanballı tədqiqatçılarından biri hesab olunur.

şeyə qadir yox, hər şeyi biləndir” [2, s.36]. “Hörmüzd zərdüştilikdə androqin (kişi-qadın) ilahi kimi təqdim olunur. O, yaradılışın həm atası, həm də anasıdır” [2, s.38].

Bəzi tədqiqatçılar digər qədim dinlərlə müqayisədə zərdüştilik dininin məhz bu kimi yumşaq məziyyətlərə malik olması səbəbindən onun geniş yayıla bilmədiyini əsaslandırmağa çalışırlar. Məsələn, məşhur Britaniya iranşünası və nüfuzlu zərdüştilik tədqiqatçısı olan Meri Boys (1920-2006) hesab edir ki, “zərdüştilik ən qədim ehkam, prozelitizm (*təriqətçilik* - Z.R.) hədəfli dünya dinidir. Lakin onun missionerlik fəaliyyəti müxtəlif qüvvələr tərəfindən məhdudlaşdırılmış, nəticədə, zərdüştilik etnik dinə çevirmiş və bir xalqın inancı olmuşdur” [21, s.99-100]. Zərdüştilik dininin geniş yayılmamasının digər bir səbəbi də İslam dinidir. Meydana çıxdığı vaxtdan tez bir zamanda zərdüştilik dininin yayıldığı məkanlarda əsas monoteist inanc sisteminə çevrilən İslam bölgə xalqlarının sonrakı qədərini təyin etmişdir. “Bir çox zərdüştilik inanc və adətlərinin İslam ilə müəyyən yaxınlıqları olduğundan ilk dövnlərdə bu iki din bir-birinə zidd hesab olunmurdu və dinin dəyişdirilməsi prosesi yüngülləşirdi” [23, s.163-164]. Xüsusilə də “Abbasilər sülaləsi dövründə zərdüştilik dininə qarşı münasibət daha dözümlü olmuşdur” [22, s.109]. “Zərdüştiliyin təsirləri Sənai (1080-1131) və Rumidə (1207-1273) əks olunduğu kimi” [23, s.169], “Sədi (1210-1292) və Hafiz (1325-1390) poeziyasında da hiss olunmaqdadır” [23, s.170].

İslam fəlsəfəsi. Əsasən qədim Ellada torpağında meydana gələrək yunan polislərində özünün ən yüksək səviyyəsinə çatıb, sonda Roma dövrünə miras qalan bütün Antik fəlsəfə Şimali Afrika, Kiçik Asiya, Yaxın Şərqlə, Qafqaz, Orta Asiya kimi qədim məkanların öncədən də ellin mədəniyyətinin təsirinə məruz qalmış xalqları tərəfindən mənimsənilərək daha da inkişaf etdirildi. Bu məkanların yerli mədəniyyətləri də ümumi ellin mədəniyyətinə daxil oldu. Eləcə də bu yerli mədəniyyətlər də ellin mədəniyyətinin bəzi elementlərini əbədi olaraq özlərində həll etdi. İslam dininin meydana gəlməsilə bu proses yenidən fərqli məcraya yönəlməyə başladı. Qeyd etdiyimiz arealda artıq ellin mədəniyyətinin özü də getdikcə sürətli bir şəkildə yeni formalaşmış sivilizasiya müsəlman mədəniyyətində əriməyə başladı [1, s.78-79]. Fəlsəfə tarixinin sonrakı inkişaf mərhələlərinə həlledici təsir göstərəcək bu kimi məsələləri araşdıran Makovelski də yazır ki, “böyük istilalar nəticəsində ərəblər Yunan-Suriya və fars mədəniyyətilə yaxın təmas qurdu” [8, s.229]. Fikrimizcə, bu təmas dünya, o cümlədən də fəlsəfə tarixində yeni bir səhifə olan İslam mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin daha da zənginləşməsinə səbəb oldu. Digər tərəfdən, Makovelski yazır ki, “ərəb istilaları nəticəsində sinkretik bir mədəniyyət formalaşdı. Bu ərəbdilli mədəniyyətin formalaşmasında ərəblərin özlərilə yanaşı, onlar tərəfindən

istila olunan digər xalqlar: farslar, taciklər və türklərin (*Makovelski dövrünün tələblərinə uyğun olaraq türklər kəlməsindən istifadə etməsə də, türk xalqlarından: azərbaycanlılar və özbəklərin adını çəkir - Z.R.*) də əməyi böyük olmuşdur” [8, s.229].² Fikrimizcə, keçmiş Rusiya imperiyası, daha sonra sovet dönməində yaşamış və Qərbi ruhunda təhsil-təlim görmüş digər qərbi-meyilli fəlsəfə tarixçilərindən fərqli olaraq, Makovelskinin həmin dövrdə Qərbdə başa düşülən İslam fəlsəfəsini (bu fəlsəfə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində əsasən sırf ərəb fəlsəfəsi kimi də qəbul olunaraq təbliğ edilirdi. Həmin dövrlərdə qələmə alınmış ədəbiyyatlar və tədqiqat əsərlərində də məhz bu termindən istifadə olunurdu) sözün tam mənasında ümumi İslam fəlsəfəsi edən bu kimi vacib məqamları da nəzərə alması olduqca təqdirəlayiqdir. Makovelski bu mühüm problemə bir qədər də dərinlən yanaşaraq yazır ki, “xarici ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən ərəb fəlsəfəsi və elmi, gerçəkdə çoxsaylı Şərqi xalqları tərəfindən yaradılan ərəb dilli fəlsəfə və ərəbdilli elmdir” [8, s.229].

Fəlsəfə tarixində hələ də mübahisələrə səbəb olan bu kimi olduqca incə problemlərin təhlilinin ardınca Makovelski orta əsr İslam fəlsəfəsi haqqında da düşüncələrini qələmə alır. Bu fəlsəfəni formalaşdıran bir neçə məktəb, bu məktəbləri təmsil edən bir qisim filosofların düşüncələri haqqında bəzi məqamları qısaca təhlil edir. O, “Məntiq tarixi” əsərində təkcə bir Qərbi mənbəsinə [20] əsaslanaraq müsəlman Şərqi mənsub böyük filosoflardan Əbu İshaq İbrahim ibn Səyyar ən-Nəzzam (775-845), Əbu Yusif əl-Kindi (801-873), Əbu Nəsr əl-Farabi (872-950), Əbülhəsən Əşəri (873-936), İbn Sina (980-1037), Əbu Hamid əl-Qəzali (1058-1111), xüsusən də tanınmış Azərbaycan filosoflarından olan Əbülhəsən Bəhmənyar (993-1066), Nəsirəddin Tusi (1201-1274), müsəlman Qərbinin (Əndəlis) ən görkəmli nümayəndələrindən isə İbn Baccə (1085-1138), İbn Rüşd (1126-1198), eləcə də ensiklopedik alim İbn Xəldunun (1332-1406) fəlsəfi görüşlərinin olduqca qısa və ümumi səciyyə daşıyan kiçik icmalını verir. Makovelski hesab edir ki, “yunan fəlsəfəsini bilən və öz fəlsəfi sistemini qurarkən ondan istifadə edən ilk ərəbdilli filosof İbrahim ən-Nəzzam olmuşdur” [9, s.9]. İbn Rüşdün xüsusən məntiq tarixindəki rolunu yüksək qiymətləndirən Makovelski yazır ki, “onun həqiqətlərin ikiliyi təlimi, yəni din və fəlsəfənin bir-birinə zidd olmaması, əksinə elə eyni bir şey haqqında müxtəlif dillərdə danışması fikri sxolastik elmdən yeni dövrün elminə keçid yaratdı” [8, s.254].

Makovelski İslam fəlsəfəsini dörd əsas qola (daha doğrusu, Makovelskiyə görə, ancaq Yaxın Şərqdə formalaşan ərəbdilli fəlsəfəni)

² Sinkretizm – birləşmə, müxtəlif fəlsəfi baxışların əlaqəsi, bir-birilə əlaqələnməsi mənasını verir.

ayırır ki, bunlar da saflıq qardaşları, Şərq peripatetikləri, sufizm və müsəlman ortodoksal fəlsəfəsidir. “Yaxın Şərq peripatetizminin əsasını yeni – platonçulaşdırılmış Aristotel təşkil edir” [4, s.32]. Makovelski yuxarıda qeyd olunan İslam filosofları və onların da təmsil olunduqları adları çəkilən fəlsəfi məktəblərin görüşlərində mistikanın önə keçməsinə xüsusilə vurğulayır. Qeyd edək ki, Makovelskinin tədqiqatlarında hər hansı bir formalı mistika, eləcə də mistik fəlsəfəyə olan münasibət birmənalı deyil. Makovelskinin fəlsəfə tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş əsərlərini yazılma tarixləri üzrə xronoloji olaraq bölsək, Oktyabr inqilabından sonrakı dövrlərdə onun tədqiqatçı mövqeyinin getdikcə kəskin şəkildə dəyişərək sovet ideologiyasının təbliğ etdiyi dialektik materializmə tərəf yönəldiyinin və daha çox subyektiv xarakter aldığına şahidi olur. Qeyd edək ki, Makovelski yaradıcılığının Bakı dönəmində (1920-ci ildən başlayaraq ömrünün sonunadək) artıq zəmanənin, tələblərin dəyişməsi, elmi fəaliyyət və azad yaradıcılığın müəyyən çətinliklərlə üzləşməsi məsələsi, Olqa Alekseyevna Yujanina-Makovelskayanın Azərbaycanda fəlsəfə tarixi elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olan babasına həsr etdiyi məqaləsində də öz əksini tapır [19, s.61].

Bu cəhətdən də onun İslam fəlsəfəsinin nümayəndələri, onların fəlsəfi irsilə bağlı bir neçə orta həcmli məqalələrini çıxmaq şərtilə, nisbətən əhatəli tədqiqatları Makovelskinin digər tədqiqatlarından daha ümumi və bir qədər də ötürüdür. İslam fəlsəfəsinin mistik qolu olan sufizm də Makovelskinin tədqiqat konsepsiyasının çərçivəsində özünə heç bir məntiqi yer tapa bilmədiyindən birmənalı şəkildə məntiqdən kənar (алогический) elan olunaraq, onun bütün tədqiqatlarından da kənar edilir [8, s.250]. Amma düşünürük ki, Makovelskinin bu müxtəsərliyinə bilavasitə təsir göstərən onun israrla rədd etdiyi istənilən mistika və mistik fəlsəfi təlimlərlə İslamın öz mistikası arasında olduqca böyük fərqlər vardır. Çünki İslam mistikası Makovelskinin artıq qeyd olunan məkanların çoxəsrlik fəlsəfi irsini tədqiq edərkən rastlaşdığı hər hansı mistikaya bənzəməyən bir fenomenin təcəllisidir. İslam mistikası İslamın, bilavasitə bu dinin öz ruhundadır. Fikrimizcə, elə İslam fəlsəfəsinə təmsil edən fəlsəfi məktəblərin demək olar ki, əksəriyyətinin bu və ya digər dərəcədə mistik dünyagörüşü ilə də örtüklənməsi, ümumilikdə İslam dininin, fəlsəfəsinin özünəməxsus əlamətlərindən biridir. Mistika İslamın bir çox elementlərində də bu və ya digər dərəcədə sezilməkdədir. Bu cəhətdən hesab edirik ki, böyük bir məkanın mənəvi mədəniyyətinin istənilən sahəsində özünü göstərmiş olan İslam mistikası Makovelskinin vurğuladığı məntiqsizlik (алогизм) yox, özünəməxsus və təkrarolunmaz mistik məntiqə əsaslanan tamamilə fərqli bir dünyagörüşünün – fəlsəfənin törəməsidir. Düşünürük ki, bu mistik məntiq

öz nizam və ardıcılığı ilə heç də Makovelskinin də istinad etdiyi quru Qərb “logic”indən geridə qalmır.

İslam fəlsəfəsilə demək olar ki, eyni əsrlərdə və eyni məkanlarda (Əndəlis, Məqrib, Yaxın Şərq) özünün yüksəliş dövrünü keçirən yəhudi fəlsəfəsi haqqında da düşüncələrini bölüşən Makovelski yazır ki, “bilavasitə ərəb mədəniyyətinin təsiri altında yetişmiş və bu mədəniyyəti dərinlən mənimsəmiş yəhudi alimləri ərəbdilli fəlsəfi irsin latın dilinə tərcüməsini gerçəkləşdirməklə həm də Qərbdə ərəb fəlsəfəsinin (*ümmilikdə ərəbdilli fəlsəfə də nəzərdə tutulur* - Z.R.) mənimsənilməsi sahəsində də böyük xidmət göstərmiş oldular” [8, s.255].

Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, əsasən Qərb fəlsəfi təlimlərinin, xüsusən də Antik dövr yunan fəlsəfəsinin tədqiqatçısı olan Makovelskinin, 1920-ci ildə Bakıya ezam olunduqdan sonrakı dövrlərdə, aktiv bir şəkildə Azərbaycan fəlsəfə tarixilə də, maraqlandığının şahidi oluruq. XX əsrin 40-cı illərindən sonra onun əsas məqalələri məhz Azərbaycan fəlsəfə tarixi və eləcə də, bəzi konkret mütəfəkkirlərimizin irsinə həsr olunmuşdur. Əlbəttə ki, bu dönəmin Makovelski tədqiqatlarında Nizami Gəncəvinin fəlsəfi irsi xüsusi yer tutmaqdadır. “Makovelskinin Nizaminin dünyagörüşünə həsr edilmiş iyirmiyədək məqaləsi vardır” [4, s.33]. Qeyd edək ki, Makovelski eynən digər Şərq fəlsəfi təlimləri və filosoflarında olduğu kimi, Nizami irsini də əsasən Antik fəlsəfə bağlamında tədqiq edir. Makovelski yazır ki, “Nizami əksər hallarda feodalizm dövrünün düşüncə çərçivələrinə bağlı qalsa da, onun dünyagörüşündə dialektikanın elementləri metafizika ilə də kəşifdir” [14, s.23]. “Nizaminin fəlsəfəsində əsl gizli mahiyyətləri təşkil edən məqamlar, yeni-platonçuluq fəlsəfədən doğan ideyalardır” [13, s.26]. “Pifaqorun rəqəm və hərflərə mistik mənə vermə ənənəsi Nizaminin dövründə yaygın olduğu kimi, Nizamiyə də təsir etmişdir” [12, s.53].

Makovelski Nizamiyə bilavasitə onun öz əsərləri kontekstindən də nəzər salaraq böyük şairin fəlsəfi görüşlərini dəyərləndirir. Makovelskiyə görə, “əql kultu büsbütün Nizaminin fəlsəfəsinə nüfuz etmişdir” [7, s.11]. “Nizami böyük humanistdir” [7, s.18]. “Nizaminin yaradıcılığında poeziya və fəlsəfə qırılmaz bir nöqtədə qovuşaraq vəhdətdə birləşir. Onun poeziyası fəlsəfi poeziyadır” [7, s.32]. Makovelski həmçinin Nizami fəlsəfəsinə Azərbaycan mədəniyyəti kontekstində də nəzər salır. O, yazır ki, “Nizami yaradıcılığı sahilsiz bir okean, XII əsrdə Azərbaycan xalqının həyat səhnəsini hərtərəfli əhatə edən bir tabludur” [15, s.21].

Makovelski digər Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, xüsusilə də XIX əsr Azərbaycan maarifçilərindən Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) və Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) yaradıcılıqlarına da müraciət edir. Vazehin dünyagörüşünə ideoloji kontekstdən yanaşan Makovelski yazır ki, “Mirzə

Şəfi Azərbaycanın ilk maarifçi-demokratı və mütərəqqi rus mədəniyyətinin ilk təbliğatçısı olmuşdur” [10, s.192]. Axundzadə irsinə isə sovet dövrünün fəlsəfi nöqtəyi-nəzərindən baxan Makovelskiyə görə, “Axundov fəvqəltəbii ilk səbəbin mümkünsüzlüyünü sübut etməyə çalışaraq hesab edirdi ki, təbiətin özü öz qanunauyğunluqları ilə bütün mövcudlar və hadisələrin yaradıcısıdır” [11, s.10].

Didər tərəfdən, Makovelski Azərbaycan mütəfəkkirlərinin əsərlərinə nəzər salaraq bəzi böyük klassiklərimizin irsindəki Avesta və ümumən zərdüştiliklə bağlı Şərqi elementlərinin olduğunu da üzə çıxarır. Qədim dinlərdən biri olan zərdüştiliyin bəzi element və ünsürlərinin Azərbaycan elmində, xüsusən də ədəbiyyatında əks olunması probleminə də toxunur. Eləcə də bu hal həm də onun digər Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılıqları ilə yaxın tanışlığından da xəbər verir. Məsələn, o, Vazehin qəzəllərində, Abbasqulu ağa Bakıxanovun (1794-1847) “Gülüstanı-İrəm” adlı möhtəşəm əsərində öz əksini tapmış tarixi faktlarda, Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” adlı bədii-fəlsəfi traktatındakı bəzi polemikalarda, eləcə də Cəfər Cabbarlının (1899-1934) “Od gəlini” adlı faciəsində zərdüştilik motivləri ilə bağlı məqamların olmasını da xüsusilə qeyd edir [3, s.21-24].

Nəticə. Qeyd edək ki, ümumilikdə Makovelskinin Şərqi fəlsəfəsinə həsr edilmiş tədqiqatları, onun araşdırmalarının Qərb fəlsəfəsinə həsr olunmuş qismilə müqayisədə yetərincə əhatəli olmasa da, kifayət qədər orijinaldır. Düşünürük ki, peşəkar bir fəlsəfə tarixi tədqiqatçısı kimi Makovelskinin Şərqi fəlsəfəsilə bağlı problemlərə daha əhatəli yanaşmaq istəyərkən hər dəfə subyektiv maneələrin törəməsi, birbaşa onun intellektinin yox, ondan asılı olmadan yaşadığı keşməkeşli dövrün hökmüdür. Bəlkə də bu dövərdə Makovelskitək araşdırıcılar qarşısında konkret məcburi elmdən kənar, bəzənsə gərəksiz keçilməz əngəllər olmasaydı, Makovelski və onun kimi sovet dövərində fəaliyyət göstərmiş çoxsaylı poliqlot və korifey tədqiqatçıların tədqiqatlarının keyfiyyəti və eləcə də, elmiliyi, yazacaqları müqabilində güllələnmək qorxusu keçirməyən müasir Qərb tədqiqatçıları da şübhə yeri qoymazdı. Digər tərəfdən, onların əziyyətlər bahasına ərsəyə gələn əsərləri müxtəlif Qərb dillərinə tərcümə edilərək daha geniş oxucu kütləsinə təqdim olunsaydı, bundan qazanan ancaq ümumdünya fəlsəfə tarixi olacaqdır. Bununla belə, bəlli səbəblər üzündən dünyada olmasa da, keçmiş sovet məkanında Makovelskinin əsərləri bu gün də fəlsəfə tarixinin Antik dövrü və əsasən Sokrataqədərki mərhələsilə bağlı tədqiqatlarda ən əsas və etibarlı mənbələrdən hesab olunur. Onun Şərqi və Azərbaycan fəlsəfə tarixinə həsr olunmuş əsərlərindən isə Avesta haqqında tədqiqatı və Nizaminin fəlsəfi irsini araşdıran məqalələri keçmiş Sovet məkanında bu mövzulara aid tədqiqatlarda, istinad olunan ədəbiyyatlar bölməsində mütəmadi olaraq öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəşidov Z.A. O.Makovelskinin tədqiqatlarında antik fəlsəfinin klassik mərhələsi və ellinizm dövrü // Şərq fəlsəfəsi problemləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. 2021, № 25, s.78-86
2. Азимов К. Проблема человека в религиозно-философских доктринах зороастризма и ислама. Баку: Леттерпресс, 2009, 304 с.
3. Маковельский А.О. Авеста. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 144 с.
4. Маковельский А.О. Библиография. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 68 с.
5. Маковельский А.О. Досократики: Доэлеатовский и Элеатовский периоды. Минск: Харвест, 1999, 784 с.
6. Маковельский А.О. Древнегреческие атомисты. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1946, 401 с.
7. Маковельский А.О. Философские и общественно-политические взгляды Низами // Труды института истории и философии. Том VIII. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1955, с.5-48
8. Маковельский А.О. История логики. Москва: Кучково поле, 2004, 480 с.
9. Маковельский А.О. Из истории философии в Азербайджане в IX-XII веках // Труды сектора философии. Том II (VII). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, с.5-25
10. Маковельский А.О. К вопросу о мировоззрении Мирза Шафи // Труды института истории и философии. Том VII. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1955, с.192-212
11. Маковельский А.О. Категория причинности и законы природы и общества. Москва: Высшая школа, 1961, 59 с.
12. Маковельский А.О. Натурфилософские и естественно-научные взгляды Низами // Труды института философии, Т. III. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1948, с. 47-61
13. Маковельский А.О. Низами как философ // Труды института философии, Т. II. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1946, с. 20-27
14. Маковельский А.О. Nizamiana. Элементы диалектики в мировоззрении Низами // Труды института философии, Т. I. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1945, с.18-36
15. Маковельский А.О. Прогрессивные общественно-политические и философские идеи в произведениях великого Азербайджанского поэта-мыслителя Низами Гянджеви // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, №12. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1953, с.21-28
16. Рашидов З. Учение о единстве бытия (вахдат ал-вуджуд) как философское выражение исламского единобожия (таухид) //

- Исламоведение, Махачкала: Дагестанский государственный университет, № 3 (41), Т. 10, 2019, с.103-116
17. Чанышев А.Н. Философия Древнего мира. Москва: Высшая школа, 1999, 703 с.
 18. Чанышев А.Н. История философии Древнего мира. Москва: Академический Проект, 2005, 608 с.
 19. Южанина-Маковельская О.А. Портрет ученого // Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanca rus dili və ədəbiyyatı elmi-metodiki və ictimai-publisistik jurnal, № 3 (557). Bakı: CBS Polygraphic Production, 2004, s. 57-62
 20. Boer T.J.de. The History of Philosophy in Islam. Translated by Edward R. Jones. London: Luzac & Co., 1903, 224 p.
 21. Boyce M. Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1979, 252 p.
 22. Daryaei T. Zoroastrianism under Islamic Rule // The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism. Edited by Michael Stausberg and Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina with the assistance of Anna Tessmann. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015, pp.103-118
 23. Rose J. Zoroastrianism: An introduction. London: I.B.Tauris, 2011, 303 p.

Redaksiyaya daxil olub 13.07.2022